

Internasjonal valgobservasjon

Universitetet i Bergen - 1. semester 2007.

Innleveringsoppgave - Leif E Broch

Oppgave:

Discuss problems that may arise with the introduction of electronic voting in light of the OSCE principles for free and fair elections

- A. Define the term electronic voting.
- B. Discuss which principles electronic voting may come into conflict with.
- C. Concerning the OSCE principles, are there aspects concerning electronic voting that may be less problematic than ordinary ballot voting?

~~ o ~~

Innledning.

Jeg vil først definere elektronisk stemmegivning (e-stemmegivning), vise til hva som er internasjonalt aksepterte prinsipper for demokratiske valg. Jeg har valgt å ta utgangspunkt i OSSE-prinsippene direkte valg, alminnelig stemmerett, frie valg, åpenhet og etterprøvbarhet, samt hemmelig valg.

Deretter vil jeg gjennomgå de ulike prinsippene og se dem opp i mot e-stemmegivning for å se på ulike konflikter. Avslutningsvis vil jeg se på om det er OSSE-prinsipper som er mindre problematiske når det gjelder e-stemmegivning i forhold til tradisjonell stemmegivning med papirstemmeseddel.

1. Hva er elektronisk stemmegivning.

Tradisjonelt vil begrepet "electronic voting", her oversatt med begrepet "elektronisk stemmegivning" (e-stemmegivning), ofte bli knyttet til selve handlingen der velgeren avgir sin stemme, fortrinnsvis ved å trykke på en datamaskin (i en eller annen form) inne i valglokalet eller via egen datamaskin via Internett.

I denne sammenheng er det imidlertid nødvendig å utgangspunkt i en definisjon av begrepet, og her har jeg valgt den definisjonen som brukes av Europarådet ministerkomiteen i Rekommandasjon rek(2004)11:

"e-stemmegivning: et e-valg eller en e-folkeavstemning som benytter elektroniske metoder ved stemmegivningen – i det minste ved selve avgivelsen av stemmen;"

Som det fremgår av denne definisjonen, er ikke e-stemmegivning bare avgrenset til avgivelse av stemmen, men omfatter også valg der det benyttes elektroniske metoder ved stemmegivningen. Dette må etter min vurdering, sett i lys av hele rekommandasjonen, tolkes til å også omfatte f eks deler av norske valg der de aller fleste kommunene brukes elektronisk manntall i forbindelse med avvikling av forhåndsstemmegivning og til mandatberegning mm.

Mekanisk stemmegivning ved bruk av mekaniske innretninger og hullkortmaskiner, vil etter min vurdering falle utenfor definisjonen av e-stemmegivning. Når det gjelder optisk skanning av stemmesedler der velgeren avgir en tradisjonell papirstemme i en stemmeurne og opptellingen skjer ved at stemmesedlene skannes og avleses elektronisk, kan det nok stilles spørsmål ved om hvorvidt dette skal omfattes av begrepet e-stemmegivning. Årsaken er at tellingen av både stemmesedler, partiresultat, personstemmer, kandidat kåring og oppsummering av resultatene skjer elektronisk gjennom et dataprogram. Ut i fra den

definisjonen som legges til grunn i rekommandasjon rek(2004)11, vil jeg vurdere det slik at dette faller utenfor. Nå vil jeg legge til at flere av problemstillingene for e-stemmegivning er de samme som for skanning, spesielt når det gjelder de sikkerhetsmessige forholdene.

Et mer snevert begrep av e-stemmegivning er å kun knytte det opp til begrepet **Direct recording electronic (DRE) Voting Systems** der avgivelsen av stemmen f eks skjer via berøringsskjerm i valglokalet eller via Internett. Rebecca Mercuri, en kjent amerikansk IT-ekspert, bruker denne definisjonen (Mercuri, 2004):

“DRE: Ballot selections are Directly Recorded to an Electronic medium from choices made by the voter. Includes cryptographic-based verification methods.”

Kontrollerte og ukontrollerte omgivelser.

Det går et skille mellom utøvelse av e-stemmegivning i kontrollerte og ukontrollerte omgivelser.

- **I kontrollerte omgivelser** skjer stemmegivningen under tilsyn av offentlige valgfunksjonærer ved forhåndsstemmegivning eller i eller rett utenfor et valglokale på valgdagen f eks ved bruk av datamaskiner med trykkskjermer (valgmater) i valgavlukket, mv.
- **I ukontrollerte omgivelser** skjer stemmegivningen der velgeren selv bestemmer seg for å gjøre det, med andre ord utenfor oppsyn av det offisielle valgapparatet f eks ved bruk av egen eller offentlige datamaskiner, mobiltelefon mv.

Stemmegivning i valget to faser i kontrollerte og ukontrollerte omgivelser kan skisseres slik (KRD, 2006:24):

Tabell 3.2: Stemmegivning etter medium, omgivelser og tidspunkt

	Kontrollerte omgivelser (i valglokalet)		Ukontrollerte omgivelser (utenfor valglokalet)	
	Papir stemme	Elektronisk stemme	Papir stemme	Elektronisk stemme
Fase 1 Før valgtinget	1. Tradisjonell papirstemme i valglokalet	2. Elektronisk utstyr i valglokalet (datamaskin med pekeskjerm, mus eller tastatur)	3. Stemmegivning på papir utenfor valglokalet (brevstemme)	4. Elektronisk stemmegivning utenfor valglokalet (Internett, SMS, o.l.)
Fase 2 Valgtinget	5. Tradisjonell papirstemme i valglokalet	6. Elektronisk utstyr i valglokalet (datamaskin med pekeskjerm, mus eller tastatur)	7. Stemmegivning på papir utenfor valglokalet (brevstemme)	8. Elektronisk stemmegivning utenfor valglokalet (Internett, SMS o.l.)

Den store utfordringen for e-stemmegivning, ligger i spenningsfeltet mellom økonomi, effektivitet, tilgjengelighet på den ene siden og internasjonalt anerkjente demokratiske prinsipper for gjennomføring av valg på den andre siden. Og dette gjelder spesielt for e-stemmegivning i ukontrollerte omgivelser.

2. Hvilke prinsipper kan elektronisk stemmegivning komme i konflikt med?

For å kunne vurdere hvilke prinsipper e-stemmegivning kan komme i konflikt med, vil det være naturlig å først se på hvilke prinsipper det er tale om. De demokratiske prinsippene er hjemlet i flere internasjonale avtaler der de viktigste er:

Menneskerettighetserklæringen - Artikkel 21. nr 3:

”Folkets vilje skal være grunnlaget for offentlig myndighet. Denne vilje skal komme til uttrykk gjennom periodiske og reelle valg med allmenn og lik stemmerett og med hemmelig avstemning eller likeverdig fri stemmemåte.”

Den Europeiske Menneskerettighetskonvensjonen Art. 3 (tilleggsprotokoll) som bestemmer at medlemsstatene:

”forplikter seg til å holde frie valg med rimelige mellomrom ved hemmelig avstemning, under forhold som sikrer at folket fritt får uttrykke sin mening ved valget av den lovgivende forsamling.”

International Covenant on Civil and Political Rights - Article 25 b:

“To vote and to be elected at genuine periodic elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret ballot, guaranteeing the free expression of the will of the electors;”

OSCE (OSSE) the 1990 Copenhagen Document, Paragraphs 6-8 m.fl:

- *“Hold free elections at reasonable intervals;*
- *Permit all seats in at least one chamber of the legislature to be elected by popular vote;*
- *Guarantee universal and equal suffrage;*
- *Ensure that political campaigning can be conducted in a free and fair atmosphere without administrative action, violence, intimidation, or fear of retribution against candidates, parties, or voters;*
- *Ensure that votes are cast by secret ballot and that they are counted and reported honestly, with the results made public in a timely manner; and*
- *Ensure that candidates who win the necessary votes to be elected are duly installed in office and are permitted to remain in office until their term expires.”*

Prinsippene kan kort oppsummeres slik: direkte valg, alminnelig stemmerett, frie valg, åpenhet og etterprøvbarhet, samt hemmelig valg.

Så hvordan kan e-stemmegivning komme i konflikt med de ulike prinsippene. Dette er ikke bare avhengig av i hvilke omgivelser stemmegivningen skjer, men også hvordan valgsystemet som sådanne er bygd opp og valget som sådanne er organisert.

a) Direkte valg.

Når det gjelder dette prinsippet og e-stemmegivning, kan jeg ikke se at e-stemmegivning reiser spesielle problemstillinger som er unike i forhold til direkte valg da dette går på hvordan representantene velges gjennom valgordningen og ikke stemmegivningen.

b) Alminnelig stemmerett

Ved e-stemmegivning i kontrollerte omgivelser vil det være gode muligheter for ulike tekniske løsninger som vil kunne gi grupper med spesielle behov bedre muligheter enn ved tradisjonelle stemmeseddel-løsninger. Dette fordrer at de tekniske løsningene må være så

brukervennlige, dvs ha et forståelig og enkelt brukergrensesnitt, at dette ikke i seg selv blir en barriere for ulike velgere/velgergrupper og dermed i realiteten innskrenker den alminnelige stemmeretten.

E-stemmegivning i ukontrollerte omgivelser vil komme i konflikt med den alminnelige stemmeretten dersom ikke organiseringen av valget tar nødvendig hensyn til at både terskelen for bruk av – og ikke minst tilgangen til, teknologi er ulik i de forskjellige befolkningsgrupper.

Dette innebærer at det må organiseres tilstrekkelige alternative stemmekanaler slik at alle får en reell mulighet til å utøve sin stemmerett. Utfordringen for e-valg er at dette hensynet uvergelig vil kunne komme under press av økonomiske årsaker. Ved innføringen av e-valgløsninger som for alle andre ikt-prosjekter er det ingen selvsagt ting at det vil føre til økonomisk gevinst, spesielt ikke dersom man er avhengig av å opprettholde de manuelle systemene i tillegg. Med andre ord for e-valg kommer først den ”store økonomiske” gevinsten den dagen man ikke har en tradisjonell organisering av valg med god geografisk dekning av valglokaler i hele landet. Det vil uvergelig skape et press i retning av å avskaffe de manuelle ordningene.

c) Lik stemmerett

Som for vanlig stemmegivning vil e-stemmegivning kreve at det etableres systemer/rutiner som sikrer at den enkelte velger ikke har mulighet til å avgi mer enn en tellende stemme.

Dette er imidlertid ikke unikt for e-stemmegivning, også brev-stemmegivning har disse utfordringene. Det vil/kan imidlertid være større utfordringer for e-stemmegivning på den tekniske siden.

d) Frie valg

Det er et anerkjent prinsipp at begrepet frie valg innebærer at resultatet av et valg skal reflektere folket vilje. EU sier det på denne måten i sin Handbook for European Union Election Observation Missions (EU EOM, 2002:15) der prinsippene for menneskerettigheter implementeres i den demokratiske prosess :

“Free expression of the will of the voters. This principle requires that votes are counted and aggregated in a manner that reflects the genuine will of the voters, that those elected are duly installed into office, and that those elected recognise their accountability to the electorate. In order for the free expression of the voters to be regularly consulted, periodic elections are guaranteed to take account of the changing will of the voters.”

Elklit og Svensson (Elklit og Svensson, 1995) har i en artikkel om begrepet ”Free and Fair” sett på dimensjonene ”Free and Fair” lagd en sjekklister og i denne sammenheng er dimensjonen frie valg, knyttet mye opp til retten og muligheten til å utøve stemmeretten, mens dimensjonen rettferdige valg er mye knyttet opp mot åpenhet og etterprøvbarehet.

Nå er det for øvrig en trend at man i stadig større grad de senere år har gått bort fra å bruke begrepet ”Free and Fair elections” som en standard. Bjornlund (Bjornlund, 2004:97) påpeker:

“Despite the long-standing use of the phrase and the great significance attached to it, there has been surprisingly little progress in the development of a practical set of criteria by which to judge whether an election has been free and fair. Efforts to make the standard more precise have been largely unsatisfactory.”

For e-stemmegivning vil det ligge store utfordringer i å sikre stemmegivningen mot at myndigheter og andre kan manipulere tellingen og/eller resultatet. Dette vil alltid være en stor teknisk utfordring som til enhver tid vil bli utfordret både sikkerhetsmessig og driftsmessig. Og det vil alltid være en stor fristelse all den tid det kanskje kreves mindre folk, organisering, ressurser og åpenhet for å kunne gjennomføre slik manipulasjon.

Amerikanske myndigheter planla ved presidentvalget i 2004 å gi amerikaner bosatt i utlandet og militært personell et e-stemmegivningstilbud der de kunne stemme over Internett gjennom systemet Secure Electronic Registration and voting Experiment (SERVE). Fire internett-eksperter (Jefferson et al. 2004) evaluerte systemet og anbefalte at utviklingen ble stoppet på grunn av grunnleggende sikkerhetssvakheter ved Internett og systemets oppbygning. Systemet ble da også skrinlagt av Pentagon i feb 2004 (Crawley, 2004).

En arbeidsgruppe nedsatt av KRD kom i 2006 med en rapport *Elektronisk stemmegivning – utfordringer og muligheter*. Arbeidsgruppen anbefaler en trinnvis uttesting av e-stemmegivning i Norge. I trinn 1 foreslår gruppen en løsning med *Personlig datamaskin med spesialoperativsystem* (KRD 2006:94) som en av mulighetene for å teste ut stemmegivning i ukontrollerte omgivelser. Dette ved å distribuere cd'er med eget oppstartsprogram slik at operativsystem med mer på velgerens pc ikke blir aktivert. Dette mente arbeidsgruppen ville bidra til å sikre mot manipulering, virus med mer på velgerens egen pc og ville være like sikkert som e-stemmegivning i kontrollerte omgivelser. I høringsuttalelsen fra Nasjonal Sikkerhetsmyndighet (NSM: 2006) påpekes det at:

”undergrunnsmiljøer arbeider aktivt for å utvikle ondsinnet programvare som infiserer BIOS. Dersom denne angrepsmetoden lykkes betyr det at selv ved oppstart av maskin fra dedikert CD-rom kan man risikere at spion - programmer likevel er aktive.”

Disse eksemplene illustrerer at det er store utfordringer i å gjennomføre at valg gjennom e-stemmegivning er sikret slik at det faktisk er folkets vilje som kommer til uttrykk i resultatet.

e) Åpenhet og etterprøvbarehet

Det vil også være en stor utfordring i å sørge for at e-stemmegivning er preget av åpenhet og etterprøvbarehet for andre enn tekniske eksperter som er involvert i valgsystemet, enten som myndighetenes valgrepresentanter eller firmaet som utvikler det. Dette vil være nødvendig for å sikre at også e-stemmegivning får den nødvendige legitimitet.

De nevnte problemstillingene er like aktuelle for e-stemmegivning, uavhengig av om det skjer i kontrollerte eller ukontrollerte omgivelser.

Valgobservasjon har i økende grad blitt brukt av det internasjonale samfunn som et ledd i å bygge/bygge opp om, demokratier. E-stemmegivning **kan** gjøre det vanskeligere å foreta en fullstendig og dekkende valgobservasjon med full legitimitet da e-stemmegivning kan være svært vanskelig å kontrollere i forhold til elektronisk manntallsføring, stemmegivning og tabulering, og da særlig om e-stemmegivning er den eneste mulighet for å avgi stemme.

f) Hemmelig valg

Det er et grunnleggende demokratisk prinsipp at velgeren skal kunne avlegge stemmen usett og i enerom og uten utilbørlig påvirkning av andre. Det skal heller ikke være mulig å kunne knytte velgerens identitet og velgerens stemme sammen etter at stemmen er avgitt, noe som også skal bidra til å sikre at velgeren får en reell mulighet til å avgi sin stemme uten utilbørlig påvirkning, samt bidra til å hindre kjøp og salg av stemmer. At kreativiteten kan være stor i

slike sammenhenger ble for øvrig vist ved valget til den Palestinske lovgivende forsamling i 2006 der det ble oppdaget at kjøp og salg foregikk ved at velgeren tok bilde av stemmeseddelen med mobiltelefonen for å dokumentere hva de hadde stemt av ulike årsaker (Egen LTO-erfaring, 2006). Dette bare understreker at ny teknologi gir nye utfordringer.

E-stemmegivning i kontrollerte omgivelser, vil som jeg tidligere har påpekt tidligere, kunne bidra til at flere velgere som må ha hjelp til å gjennomføre stemmegivningen, vil kunne gjøre dette uten bistand fra valgpersonalet.

Imidlertid er e-stemmegivning i ukontrollerte omgivelser, slik jeg vurderer det, det som er mest problematisk i forhold til prinsippet om hemmelige valg. Det vil være store tekniske utfordringer i dette, men selv om disse løses på en tilfredsstillende måte, er det fortsatt ikke kommet noen løsning som gir alle velgere mulighet til å avgi stemme i enerom og usett og uten utilbørlig påvirkning.

Den norske valgloven av 2002 ble strammet inn på akkurat dette punktet i 2005 (Ot.prp. nr. 44 (2004-2005)) nettopp fordi man hadde sett at det var problemer med "family-voting", hovedsakelig blant utlendinger som ikke kan norsk og som fikk hjelp av landsmenn/ektefeller i valgavlukket. Nå er det, med enkelte unntak for funksjonshemmede, et krav at det kun skal være valgfunksjonærer som gir hjelp til velgere som trenger hjelp det.

En liten digresjon i denne sammenheng, for meg er et paradoks at personer som var sterke tilhenger av disse endringene i valgloven, også kan være sterke tilhengere av e-stemmegivning i ukontrollerte omgivelser.

Selv om det innføres kompenserende tiltak, som at en stemme kan avgis mange ganger, at e-stemmegivning kun tillates før valgdagen med mer, vil innføring av e-stemmegivning i ukontrollerte omgivelser medføre at "mange" velgere i realiteten vil bli fratatt sin rett og mulighet til å avgi sin stemme i enerom, usett og uten utilbørlig påvirkning. Dette vil kanskje i særlig grad spesielt ramme kvinner og andre som lever i sterke patriarkalske (tilsv) familiestrukturer med sterk indre kontroll.

Nå er det for øvrig ikke bare e-stemmegivning i ukontrollerte omgivelser som er problematisk, det gjelder også bruken av brevstemmegivning. Vollan (Vollan, 2005:10) tar opp problematikken med brevstemming i UK som også er analog med e-stemmegivning:

"By introducing widespread voting outside of a controlled environment, such as the postal vote on demand in the UK, some have argued that the requirements for a secret vote are fulfilled by offering the voters a possibility for casting a vote in a controlled environment, without securing such an environment for everybody. Secrecy is an offer to the voter; it is not an obligation on the part of the country to enforce a secret vote by everybody."

3. I forhold til OSSE prinsippene, er det noen aspekter ved for e-stemmegivning som er mindre problematiske enn ordinær stemmegivning med stemmesedler.

Innføring av ny teknologi vil alltid møte både motforestillinger og krav om innføring for å gi bla økonomisk gevinst. Det kan være lett å finne mange negative aspekt ved e-stemmegivning som er relativt nytt og som på mange måter flytter makt og kompetanse fra der det tradisjonelt har ligget og i langt større grad over på ikt-eksperter. Det er allikevel flere aspekt ved e-stemmegivning som er både mindre problematisk og positivt i forhold til OSSE prinsippene.

Gjennomføring av valg er både kostbart og ressurskrevende. Det ligger i OSSE-prinsippene at valg skal holdes med rimelige intervaller, og i denne sammenheng kan innføringen av e-stemmegivning bidra til å gjøre det både enklere og lettere å gjennomføre valg, og kanskje oftere i enkelte land.

Innføringen av ny teknologi kan også bidra til at valget blir ansett mer legitimt, som f eks i India der innføringen av Electronic Voting Machine (EVM) i stor grad har bidratt til å minske valgfusk (ECI, 2007). Dette er et positivt aspekt i forhold OSSE-prinsippene om at valg skal ha legitimitet, en velger skal kun kunne avgi en stemme og at valg skal gjennomføres uten fusk.

I forhold til prinsippet om alminnelig stemmerett, vil E-stemmegivning absolutt være et positivt aspekt i forhold til det å gjøre det lettere for mange velgere å utøve sin stemmerett. Dette vil spesielt gjelde for grupper som ellers ikke vil ha muligheter for å kunne stemme, som f eks grupper av velgere som befinner seg i utlandet og/eller er bortreist fra sitt valgdistrikt på valgdagen og derfor blir avskåret fra å bruke stemmeretten. Og som tidligere nevnt også for grupper med spesielle behov som ulike funksjonshemmede og analfabeter vil e-stemmegivning kunne være positivt i forhold til tradisjonell stemmegivning. Det er også rapporter om at bruk av e-stemmegivning har også ført til økt valgdeltakelse, selv om det ikke er et entydig bilde på dette feltet.

Det er også et OSSE-prinsipp at opptelling av valg skal gjennomføres på en slik måte at resultatet skal gjøres offentlig innen en betimelig tid. I denne sammenheng vil e-stemmegivning kunne bidra positivt i forhold til tradisjonell papirbasert stemmegivning som i enkelte land kan være svært tidkrevende og langvarig.

Oppsummering.

Jeg har definert e-stemmegivning og vurdert e-stemmegivning opp mot demokratiske prinsipper for gjennomføring av valg opp mot ulike dimensjoner og aspekt.

Avslutningsvis vil jeg si at min vurdering er at e-stemmegivning er kommet for å bli, og at utviklingen bare vil skyte fart i årene som kommer. India er et godt eksempel på hva som kan bli fremtiden for stemmegivning i kontrollerte omgivelser og Estland som nå gjennomfører stemmegivning via Internett som et supplement til tradisjonell stemmegivning er et annet eksempel på hva som kan bli fremtiden på stemmegivning i ukontrollerte omgivelser.

Det står allikevel klart for meg at det er meget store utfordringer for å få til stemmegivning i ukontrollerte omgivelser på en trygg nok måte - og så vil problemstillingen alltid være; hva er trygt nok?

Og hvilke prinsipper er vi villige til å kompromisere på for å gi noen grupper bedre tilbud og andre grupper dårligere tilbud. Og ikke minst ligger det et sterkt økonomisk insitamant for å utvikle e-stemmegivning. Så er det bare å håpe at vi ikke ofrer sentrale og svært viktige demokratiske prinsipper for en kortsiktig økonomisk gevinst og for å spare noen timer ved hvert valg, men at den dagen e-stemmegivning i ukontrollerte omgivelser kommer for fullt, så er det som et resultat av en gjennomtenkt prosess der de ulike forholdene er veid opp mot hverandre i en rimelig balanse.

~~ 0 ~~

Kildehenvisning.

- Beary, Habib, (2004); *Gearing up for India's electronic election*. BBC
http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/3493474.stm (27 February, 2004, 18:43)
- Bjornlund, Eric C (2004): *Beyond Free and Fair*. Baltimore, The John Hopkins University Press.
- Crawley, Vince (2004): *Pentagon abandons Internet voting experiment*.
www.VerifiedVoting.org
<http://www.verifiedvoting.org/article.php?id=1141> (5. februar 2004)
- Elkit, Jørgen og Svensson, Palle (1996): *When Are Elections Free and Fair – Or At Least Acceptable*. Department of Political Science/University of Aarhus, Denmark.
Paper prepared for the workshop on “Democratization: The Status of Today’s Empirical Theory” Nordic Political Science Triennial Meeting, Helsinki, Finland, 15 – 17 august 1996.
- EU EOM (2002), *Handbook for European Union Election Observation Missions*, EU
- Jefferson, D, A.D. Rubin, B. Simons and D. Wagner (2004): *A Security Analysis of the Secure Electronic Registration and Voting Experiment (SERVE)*. January 21, 2004.
- Mercuri, Rebecca (2004): *Facts About Voter Verified Paper Ballots*. Leaflet.
www.notablessoftware.com/evote.html
- Kommunal og Regionaldepartementet (KRD) (2006): *Elektronisk stemmegivning – utfordringer og muligheter*. Rapport fra arbeidsgruppe.
- Kripalani, Manjeet: (2004): *A Voting Revolution In India? - ASIAN BUSINESS*
http://www.businessweek.com/magazine/content/04_16/b3879074.htm (19. april 2004)
- Nasjonal Sikkerhetsmyndighet (2006): *Høring - Rapport H-2185 om "Elektronisk stemmegivning - utfordringer og muligheter"*. 13. mars 2006 - Jnr. 2006/00597-002/NSM/008
- OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) (2005), *The ODIHR Election Observation Handbook* (5th edition).
- Ot.prp. nr. 44 (2004-2005) *Om lov om endringer i lov 28. juni 2002 nr. 57 om valg til Stortinget, fylkesting og kommunestyre (valgloven)*
- NOU 2001:3 *Velgere, valgordning, valgte*. (Valglovutvalgets utredning)
- Election Commission of India (2007), *EVM*. Web-site.
<http://www.eci.gov.in/> (15. april 2007)
- Vollan, Kåre (2005), *Observing electronic voting*, NORDEM Oslo NORDEM Report 15/25